

**Impact
Factor
3.025**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**

UGC Approved Monthly Journal

VOL-IV

ISSUE-VIII

Aug.

2017

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

एक आदर्श चरित्र ग्रंथ : आज्ञापत्र

डॉ.बालाजी डिगोळे,

मराठी विभाग प्रमुख,

शिवजागृती वरिष्ठ

महाविद्यालय, नळेगाव

आज्ञापत्र हा ग्रंथ साहित्य कृती म्हणून लिहिला गेला नाही. एक साहित्यकृती निर्माण करावी. असाही हेतू इथे नाही. त्यामुळे हेतूच तसा नसल्यामुळे या लेखनात वाङ्मयाचे गुण किंवा वाङ्मयत्व अभावानेच उतरले आहे. त्यामुळे ग्रंथकर्त्याची अपेक्षा वाङ्मयकृती निर्माण करण्याची नसल्याने त्यात वाङ्मयत्व शोधण्याची अपेक्षा करणे गैर ठरेल. एक उत्कृष्ट शास्त्रीय ग्रंथ म्हणूनच या ग्रंथाचे मोल आहे. त्यातही मराठीमधील राजनीतीवरचा पहिला शास्त्रीय ग्रंथ म्हणून आज्ञापत्राचे विशेष महत्व आहे. राजकारण शास्त्राची चर्चा करणारा शिवाजीच्या राजनीतीची सूत्रे व दिशा स्पष्ट करणारा मराठीतला ग्रंथ आहे. म्हणून आज्ञापत्राचे मूल्यमापन करायचे झाले तर राजनीतीवरचा शास्त्रीय ग्रंथ म्हणूनच करणे सार्थ ठरणारे आहे. असे असले तरी आज्ञापत्राची भाषाशैली व अप्रत्यक्ष रूपात घडणारे शिवाजीच्या व्यक्तीमत्वाचे दर्शन त्यातून सूचित होणारी राजा शिवाजीची स्वभाव वैशिष्ट्ये यामुळे हे आज्ञापत्र रूक्ष शास्त्रीय ग्रंथ न ठरता तो उत्कृष्ट शास्त्रीय ग्रंथ असूनही तो वाचनीय ठरला आहे, रसाळ ठरला आहे. या दृष्टीने तो ग्रंथ वाचकांच्या दृष्टीने वाचनीय व मननीय शास्त्रीय ग्रंथ ठरतो.

‘आज्ञापत्र’ लिहिण्यामागची प्रेरणा ही याप्रकारे ललित वाङ्मयाची नसून शास्त्रीय लेखनाची असल्यामुळे उच्च दर्जाच्या ललित वाङ्मयाच्या अपेक्षा येथे पूर्ण होत नाहीत. मात्र उत्तम दर्जाचे राजनीतीपर विवेचन या ग्रंथात आले आहे. उदा. राजा कसा असावा, कोणता माणूस राजपदास योग्य आहे, वा राजाच्या सवयी कशा असाव्यात, विनोदापासून नर्तीकेपर्यंत राजाने अलिप्त कसे रहावे, कोणत्या लोकावर विश्वास ठेवावा, महत्वाचे पदाधिकारी कसे निवडावेत, आपल्या संरक्षणाची व्यवस्था कशी असावी, राजाने धार्मिक कसे असावे, सत्पुरूषांचे मठ, देवस्थाने, यात्रा यासाठी राजाने कशी व्यवस्था करावी, ब्राह्मणांना दानधर्म कसा करावा, ब्राह्मणांचे सत्पुरूषांचे आशीर्वाद कसे घ्यावेत, मात्र जोगी, जंगम, फकीर यासारखे जे ढोंगी सत्पुरूष आहेत त्यांच्यापासून राजाने कसे सावध असावेत, वतनदार यांच्याशी कसे वागावे, त्यांना स्नेह, दंड यामध्ये कसे निखून ठेवणे आवश्यक असते.

आज्ञापत्राच्या तिसऱ्या प्रकरणात सकल कार्यामध्ये अपकर्तीचे भय बहुत वागवावे, धर्मास विरुद्ध अशी पाखंड मते राज्यात सर्वतोपरी होऊ देऊ नये, राजे लोकही निदान युद्धा व्यतिरिक्त स्वशरीर स्वरक्षणाविषयी सर्वकाळ अत्यंत सावध असावे, उन्मत्त द्रव्य सर्वथैव भक्षू नये, जवळील लोकास भक्षू देऊ नये, राजे लोकास मुख्य कार्यसाधनीयता कारभारावे त्यात विक्षेप पडू न द्यावा, केवळ स्वस्तुतिप्रियता हाही दोष मोठाच आहे, राजेलोकास विनोदाचे व्यसन एकंदर नसावे, खजिना म्हणजे राजाचे जीवन आहे, ज्याचे पदरी फुजरात बळकट नाही ती सत्ता पराधीन, वरकड नित्य कार्य साधारण सेवकास सांगावे. प्रायशः इशारतीनेच सांगत जावे इशारत म्हणून सर्वकाळ नेत्र हस्तपादादी अंगविकार शरीर चांचल्य सर्वथा न दाखवावे, बसले ठायी स्थानू किंवा मेरू असा आसन जय बरा अभ्यासावा, माया धरून अभ्यासास अंतर करू नये, राजे लोक बहुत गुण असावे, राजे लोकी बहुत सोसक असावे लागते.

हे सांगून वतनदारासी राजाने कसे वागावे, वृत्ती वंतासी राजाने कसे वागावे, वृत्तीच जर द्यायची झाली, तर व्यक्तीला न देता धर्मस्थळांना कसी द्यावीत, कोणी अलौकिक कर्तृत्व गाजवले तरी त्याला इनाम म्हणून जमीन कशी देऊ नये, अशा देण्याने वंश परंपरेने उत्पन्नात कमीपणा कसा येतो, हे सांगून राजाच्या व राज्याच्या दृष्टीने खजिन्याचे महत्व काय आहे. हे वर्णन केले आहे. ‘खजिना म्हणजे जीवन’ असे ते म्हणतात आणि म्हणून खजिना वाढवण्याच्या दृष्टीने राजाने कसा प्रयत्न करावा, राज्यविस्तार कसा करावा याचे दिग्दर्शन केले आहे. खजिना वाढवण्याकरीता एक उपाय म्हणून देशाचा व्यापार वाढवण्याकरीता सावकार व व्यापारी आवश्यक असतात. राजाने सावकार व व्यापारी यांच्याशी कसे वागावे, याविषयीच्या सूचना दिल्या आहेत. व्यापार वृद्धीसाठी राजाने देशोदेशीच्या व्यापाऱ्यांना पाचारण करावे, त्यांना सोयीची जागा द्यावी, सवलती

द्याव्यात आणि व्यापार समृद्धी वाढविण्याचा प्रयत्न करावा मात्र टोपीकारासारखे जे युरोपीयन व्यापारी आहेत त्यांच्याशी राजाने सावधगिरीने वागावेत. म्हणजे राजावर संकट येणार नाही.कारण टोपीकर हे इतर साध्या व्यापाऱ्यासारखे नुसते व्यापारी नाहीत. तर त्या व्यापाऱ्यांचे राजे आहेत. ते साम्राज्यवादी लोक आहेत. म्हणून व्यापाराच्या निमित्ताने देशोदेशी शिरकाव करू न द्यायचा, व्यापार करण्याऐवजी तिथले राज्य बळकावयाचे, साम्राज्यविस्तार करायचा, असे टोपीकराचे धोरण आहे. हे लोक दर्यावदी असल्याने यांच्याकडे मोठे आरमार आहेत. म्हणून नाविलाजाने व्यापारासाठी यांना जागाच द्यावी लागली तर ती समुद्र किनारी देऊ नये, डोंगर माथ्याशी देऊ नयेत आणि शक्यतो यांना जागाच देऊ नये.अशा प्रकारच्या धोक्याच्या सूचनाही राजनीती देते. 'संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग' असे सांगून पुढे किल्ल्यांचे महत्व अत्यंत प्रभावीपणे वर्णन केले आहे. किल्ल्यांचे प्रकार, किल्ला कसा बांधावा, कुठे बांधावा, त्यावर पाण्याची पक्की सोय कशी असावी, किल्ल्याला एकच दरवाजा कसा नसावा, कलरग्याच्या झाडीचे महत्व काय, दारूगोळा कुठे व कसा साठवावा, शस्त्र निर्मिती बाबत परावलंबी कसे राहू नये, किल्ल्यांचे संरक्षण कसे करावेत, त्यासाठी किल्लेदार व इतर सेवक वर्ग हा कसा विश्वासाचा असावा म्हणून या लोकांच्या नेमणूका करताना कसे बारकाईने लक्ष घालावे, वर्षातून एकदा गडाची साफसफाई कशी करावी, इत्यादी अनेक बारीक सारीक; पण अत्यंत मौल्यवान सूचना येथे दिल्या आहेत. राजनीतीच्या शेवटी आरमाराचे महत्व वर्णन केलेले आढळते. आरमारासाठी नौका किती बांधाव्यात, त्या किती प्रकारच्या असाव्यात त्यांचा वेगवेगळा उपयोग कसा असतो. वर्षातून चार महिने पावसाळ्यात एकाच बंदरात नेहमी आरमार कसे उभे करू नये.शत्रूचे आरमार कसे पराभूत करावे. पकडलेल्या व्यापारी नौकातील माल नष्ट कसा करू नये, आरमार निर्मितीसाठी जे लाकूड लागते ते मिळविण्याकरीता राजाच्या परवानगी शिवाय चिंच, फणस, आंबा इत्यादी वृक्षांची तोड कशी करू नये. ते सांगून जास्तीचे लागलेले लाकूड राज्यातून तोडण्यापेक्षा दुसऱ्या देशातून आणणे ते कसे महत्वाचे आहे, स्वराज्यातील रयतेची झाडे तोडल्याने रयत कशी नाराज होते, वृक्षांच्या अभावे फळफळावरही मिळत नाहीत.कारण असे वृक्ष कांही लवकर वाढत नाहीत.म्हणून अगदी आरमार का होईना; पण वृक्ष तोड करू नये. अशी मौलिक सूचना ही राजनीती देते.

याप्रकारे राजा कसा असावा येथून ते राज्य कसे असावे येथपर्यंत अनेक महत्वाचे विषय राजकारभाराविषयीची मते व आदर्श राज्यकारभाराविषयीची मांडणी या ग्रंथात केली गेली आहे. आदर्श राजा व आदर्श राज्य या विषयीचे दिग्दर्शन करणारा हा म्हणूनच राजनीतीवरचा शास्त्रीय ग्रंथ आहे आणि ज्या सुक्ष्मतेने व बारकाईने अनेक राज्यकारभारविषयक सूचना व अपेक्षा यात दिल्या गेल्या आहेत. त्या पाहता कोणत्याही संस्कृत ग्रंथाचा आदर्श समोर न ठेवता येथे उत्तम दर्जाचे राजनीतीपर लेखन झालेले आढळते.एकूण विषयांची मांडणी जर लक्षात घेतली. तर येथे लालित्याला किती कमी वाव आहे हे सहज लक्षात येते; पण अतिशय तटस्थपणे एकूण राज्यकारभाराविषयीचे जे दिग्दर्शन येथे केले गेले आहे. त्यामुळे एका चांगल्या दर्जाच्या राजनीतीपर शास्त्रीय ग्रंथाची निर्मिती होण्यास मदत झाली आहे.म्हणून चांगल्या दर्जाचा मराठीतला राजनीतीवरचा एक शास्त्रीय ग्रंथ म्हणून याचे मूल्य मोठे आहे.

ही राजनीती शिवकालीन आहे. कारण अमात्य हे शिवाजी राजाच्या दरबाराचे अमात्य होते.म्हणून शिवाजी राजांच्या राजनीतीला त्यांनी जवळून पाहिलेले होते म्हणून ही राजनीती म्हणजे सर्वसामान्य राजनीतीवरील विवेचन नसून राजकारणाकडे, राज्यकारभाराकडे शिवाजी राजे कोणत्या दृष्टीने बघत होते त्याचे प्रतिनिधित्व करणारी राजनीती आहे. म्हणजेच शिवाजी राजांची राजनीती इथे प्रतिबिंबित झालेली असल्याने शिवाजी राजांची राज्यकारभारविषयक मते येथे अमात्यांनी संग्रहित केले आहेत आणि म्हणून हा संपूर्ण ग्रंथ वाचल्यावर राजाविषयीच्या व राज्यकारभारविषयक ज्या बारकाईने सूचना इथे दिल्या गेल्या आहेत. त्या बघून आपल्या मनात इतक्या बारकाईने राजकारभाराची ज्याने चिकित्सा केली. एक दृष्टी मांडली ती व्यक्ती किती बुध्दिसंपन्न असली पाहिजे आणि म्हणून ही राजनीती वाचल्यानंतर, राजनीती मांडल्यानंतर प्रत्यक्ष शिवाजी राजे व त्यांचे चतुरस्त्र व्यक्तीमत्व सूचीत रूपात आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते. राजापासून राज्यकारभारपर्यंतच्या शिवाजी राजांनी दिलेल्या बारकाईच्या; पण मौलिक सूचना त्यांनी राज्यकारभारविषयक दृष्टी प्रकट करणाऱ्या आहेत आणि म्हणून हा ग्रंथ जरी ललित नसला आणि शिवाजी राजांचे व्यक्तीदर्शन घडविणे असा हेतू जरी या ग्रंथाचा नसला, तरी ग्रंथ वाचल्यानंतर शिवाजीराजांचे सूचीत रूपात एक संपन्न व्यक्तीमत्व आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते. अर्थात शिवाजी असा शब्द येथे येत नाही; पण ग्रंथाच्या सुरुवातीला ग्रंथ निर्मितीबाबतची जी आज्ञा अमात्यांना शंभूमहाराजांनी केली होती त्यावरून ही गोष्ट आपल्या सहज लक्षात येते की, ही राजनीती व ही राजकारणविषयक दृष्टी दुसऱ्या तिसऱ्या कुणाची नसून साक्षात शिवाजी

राजांचीच आहे आणि म्हणून आपण निष्कर्षाला येतो की या राजनीतीतून शिवाजी राजांचेच एक सूचीत स्वरूपातले व्यक्तिमत्व आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते. हे व्यक्तीमत्व या प्रकारचे आहे.

एक अत्यंत बुद्धिमान, विचारी, दृष्टा, व्यवहारचतुर मनुष्य स्वभावाचे उत्तम ज्ञान असलेला असा तसेच प्रजाहितदक्ष असलेला आदर्श राजा म्हणून तो आपल्यासमोर येतो. राजा कसा असावा त्याला विनोदाचे व्यसन ही नसावेत. त्याने आपल्या मुलांचे शिक्षणाकडे कठोरपणे लक्ष कसे पुरवावे व विश्वासू माणसे कशी निवडावीत इथपासून हेच किल्ले मार्ग, आरमार यांचे महत्व जाणून राजाने कसे वागावे, वतनदार व वृत्तीवंत यांच्यापासून कसे सावध असावेत. या विषयीच्या ज्या बारीक सारीक सूचना जागोजाग आल्या आहेत. त्या पाहून एक बुद्धिवान, अष्टपैलू, विचारी, बुद्धिसंपन्न असेच व्यक्तिमत्व आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते राजाने काय जपावे, काय वाढवावे आणि कशापासून सावध रहावे हे सांगून शिवाजी राजांनी आपली सूक्ष्म निरीक्षण शक्ती प्रकट केली आहे आणि म्हणून हा सर्वच भाग त्यांच्या तीक्ष्ण बुद्धिची साक्ष देणारा ठरला आहे.

आज्ञापत्रातील सर्वच सूचनांमधून आपल्याला शिवाजी राजांच्या या बुद्धी सामर्थ्याचे दर्शन वारंवार घडते त्याचबरोबर त्यांच्या टिकाणी असणाऱ्या दूरदृष्टी सामर्थ्याचेही दर्शन घडते. ही त्यांची दूरदृष्टी अनेक बारीकसारीक सूचनांमधून आढळून येते. राजा जरी झाला तरी त्याने आपल्या मुलांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करता कामा नये, मुलाला शिकविणाऱ्या गुरूने राजपुत्राकडून व्यवस्थितपणे सर्व प्रकारच्या शास्त्रांचा अभ्यास करून घ्यायला पाहिजे. त्यात हायगाई होता कामा नये आणि आळसही होता कामा नये. यातली दूरदृष्टी ही की, उद्या राज्याचा वारस जर सर्व विद्या संपादन असेल, विद्वान असेल, सर्वशास्त्र व शस्त्र पारंगत असेल, तरच राज्य भरभराटीस येऊ शकते आणि टिकूनही राहू शकते म्हणून ही सूचना फार महत्वाची आहे. राजाला विनोदाचे व्यसन असून नयेत ही सूचना सुध्दा जरी वरून साधी वाटत असली, तरी मुळात ती शिवाजी राजांच्या दूरदृष्टीचेच प्रतिक आहे. ती दूरदृष्टी अशी की, समजा राजाने सतत विनोद केला, आपल्या बरोबर त्यांची नेहमी चेष्टा केली, तर राजाच्या बरोबर वावरणारे जे त्याचे संबंधीत असतील तेही उलट राजाची चेष्टा करतील, मस्करीची कुस्करी व्हायला वेळ लागत नसतो आणि सेवकांनी चेष्टा केलेली पाहून जर राजाला रागच आला, तर जे सुहृदय आहेत त्यांचा नाश होऊ शकतो. आणि केवळ विनोदापायी किंवा चेष्टेपायी सुहृदयांचा नाश करणे हे योग्य होणार नाही. दूरदृष्टी यातील ही की, जगात राजाला सर्व कांही मिळू शकते; पण विश्वासाचे सुहृदय मात्र मिळणे कठीण असते. राजाचे राज्य चालते ते याच विश्वासू सुहृदयांच्या मदतीन आणि केवळ राजाच्या चेष्टेखोर स्वभावापायी जर एखादा विश्वासू सुहृदय राजाला गमवायची पाळी आली, तर ते होणारे नुकसान भरून निघणे अवघड असते. ज्याला राज्य टिकवायचे आहे, वृद्धीगत करायचे आहे. त्याला असे सुहृदय टिकवणे आवश्यक असते तेंव्हा याप्रकारे या साध्या विनोदाच्या सूचनेतून शिवाजी राजाची दूरदृष्टी प्रकट झाली आहे. हत्यार मात्रांची भजनूक, विद्या संपादन वरचे वर वर्धिष्णू करीत जावे. म्हणजे हत्याराबाबत परदेशवर अवलंबून राहू नयेत. नवनवीन हत्यारे कशी देशातच तयार करावीत. हे यात राजाने लक्ष घालण्यात हत्यारांच्या निर्मिती बाबत परदेशावर अवलंबून राहू नये. या सूचनेची दूरदृष्टी तर फार महत्वाची आहे. ज्याच्याजवळ नवनवीन अत्याधुनिक हत्यारे नाहीत त्याला राज्य टिकवताच येणार नाही. राज्य टिकवायचे व वाढवायचे असेल, तर शस्त्रसज्ज असणे आवश्यक आहे आणि जर आपण शस्त्राबाबतच परदेशावर अवलंबून राहू नये. या सूचनेची दूरदृष्टी तर फार महत्वाची आहे. शस्त्राबाबतच परदेशावर अवलंबून राहिलो आणि त्यांनी जर आपला शस्त्रपुरवठा थांबवला तर आपल्या देशाचा टिकाव लागणे अवघड आहे. म्हणून दूरदृष्टीने शिवाजी राजे इथे सांगतात की, शस्त्र निर्मिती ही आपल्या देशातच होणे आवश्यक आहे.

राजाने सर्वगुणसंपन्न तर आसवेच लागते पण सोशिकही असावे लागते. कारण असे की, जर राजा रागीट असेल, तर राज्याचा टिकाव लागणे अवघड आहे. राजा हा अनेक लोकांचा स्वामी असल्याने त्याचा अनेकासी संबंध येतो. सगळे लोक स्वभावाने सारखेच नसतात. प्रत्येकात कांही ना कांही दोष असतोच. जर एखादा संतापी राजावरच रागावून बोलू लागला, अर्वाच्य शब्द बोलू लागला तर राजाने शांत राहणे आवश्यक असते. कारण प्रसंगा प्रसंगात साध्या सेवकापासून ते सरकारकूनही प्रसंगी संतापून प्रत्यक्ष राजालाही अर्वाच्य बोलू लागतो अशा वेळी जर राजाला राग आला, तरी त्याने शांतता धरावी. उलट सेवकांना रागावू नये. कारण राग आलेला सेवक कांही वेळानंतर जेंव्हा शांत होतो तेंव्हा त्याला राजाला बोलल्याचा पश्चात्ताप झालेला असतो; पण संतापलेल्या सेवकावर राजा जर तेंव्हाच रागावला आणि त्याने शिक्षा दिली, तर एक चांगला सेवक अकारण दुरावला जातो. कधी नष्ट ही होऊ शकतो आणि असा विश्वासू सेवक माणूस परत मिळणे अवघड असते म्हणून राजाने सोशिक असणे आवश्यक असते.

‘खजिना म्हणजे राजाचे जीवन’ असे सांगून सावकार व व्यापारी यांचे महत्व सांगितले गेले आहे. व्यापाऱ्यांना जागेपासून सर्व सोयी द्याव्यात, परदेशी व्यापाऱ्यांना आपल्या देशात सोईस्कर जागा व सोईसवलती देऊन व्यापारासाठी आमंत्रित करावे म्हणजे व्यापार वाढवून आपोआपच खजिन्यात भर पडते; पण युरोपीयन टोपीकरांना मात्र व्यापारासाठी आमंत्रित करू नये. त्यांना जागाही देऊ नये, द्यावीच लागली, तर समुद्र किनारी, खाडीच्या तोंडासी न देता उंचवट्याची जागा न देता, खोलगट भागातील जागा द्यावी. कारण हे नुसते व्यापारी नसून साम्राज्याचा विस्तार कसा करता येईल. याची खटपट करणारे व्यापारी आहेत. अशा लोकांपासून राजाला धोका आहे. हे शिवाजी राजांच्या दूरदृष्टीने किती तरी आधी ओळखले असल्याचे आढळून येते.

‘संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग’ हे सांगून राज्य टिकवण्यासाठी किल्ल्याचे महत्व वर्णन केले आहे. किल्ल्यासाठी जागा शोधणे, ती पाणी असलेलीच जागा शोधणे आणि पाणी असले, तरी पक्के तलाव बांधून भरून घेणे, किल्ल्याच्या संरक्षणासाठी ‘कलरग्याची झाडी वाढवणे’ किल्ल्यावर केवळ एकच महाल असणे, त्याची जमीन चुना गच्चीची असणे, त्यामुळे उंदीर, वींचू, काटा यापासून संरक्षण मिळणे, दारूखाना जमीनीखाली असणे व त्यातील दारू जमीनीच्या ओलाव्याने व थंडाव्याने सरदणार नाही. याप्रकारे लाकडी घडवंच्यावर माठामधून दारू साठवणे या प्रकारची दूरदृष्टी सूचित करणाऱ्या अनेक सूचना शिवाजी राजे देतात.

‘ज्याचा आरमार त्याचा समुद्र’ या शब्दात शिवाजी राजांनी आरमाराचे महत्व प्रकट केलेले दिसते. मग आरमार निर्मिती करताना कधीही अनावश्यक झाडी कशी तोडू नये व गरज झाली तर आरमारासाठी लाकडे परराज्यातून कशी आणावीत एकाच बंदरात दरवर्षी आरमाराला पावसाळ्यात उभे कसे करू नये, व्यापारी जहाज शत्रूचे जरी असले, तरी आतील मालाची नासाडी न करता तो माल सरकार जमा कसा करावा इत्यादी व ज्या बारीकसारीक सूचना येतात. त्यातून शिवाजी राजांची दूरदृष्टी प्रकट होते म्हणून तीक्ष्ण बुद्धिमत्तेच्या जोडीलाच शिवाजी राजांच्या दूरदृष्टीची प्रतीतीही आपल्याला ‘आज्ञापत्र’ वाचताना जागोजाग येते.

शिवाजी राजांच्या ठिकाणी मनुष्य स्वभावाचे उत्तम ज्ञान होते. याचे प्रत्यंतर ही ‘आज्ञापत्र’तून येते. राजाने माणसाची पारख कशी करावी या विषयीच्या सूचना याचेच प्रत्यंतर आहेत किंवा ज्या माणसांचे किल्ल्याखाली गाव असेल त्याला गावाजवळील किल्ल्यावर किल्लेदार म्हणून नेमू नयेत. या सूचनेतून मानवी स्वभावाविषयीचे आकलन प्रकट झाले आहे. ज्याचे गाव किल्ल्याला खेटून आहे. त्याला मग किल्ल्याच्या कामात रस राहण्याऐवजी आपल्या गावात गावाकडच्या लोकात, गावाकडच्या भानगडीत जास्त रस राहतो. किल्ल्याकडे परिणामतः किल्लेदाराचे दुर्लक्ष होऊ शकते. म्हणून गावाजवळील किल्ल्यावर त्या गावचा माणूस किल्लेदार नसावा अशी सूचना राजे देतात किंवा शत्रूपक्षाकडील व्यापारी जहाज जर पकडले, तर त्यातील माल सरकार जमा करावा. या सूचनेतून अशा जहाजावरील मालासंबंधीत कर्मचारी परस्पर हडप करतात. असा पैसा खाणे हा मानवी स्वभावच असतो. हे गृहित धरून ही सूचना येते किंवा ‘उन्मत्त द्रव्य सर्वथैव न भक्षावे जवळील लोकास न भक्षू द्यावे’ या सूचनेतूनही मानवी स्वभावावर त्यांनी प्रकाश टाकला आहे. पैसा खाणे, अधिकाराचा गैरवापर करून माया जमवणे, ही माणसाची सहजप्रवृत्ती असते. मानवी मन हे मोहात पाडणारे असते. त्यामुळे भ्रष्टाचार वाढवून राज्य विनाश पाऊ शकते. म्हणून ही सूचना येते. मानवी मन मोहात अडकणारे असते. हे सत्य लक्षात घेऊन आणखी एक सूचना येते. तीही महत्वाचीच आहे. ती अशी की, ‘राजाने नृत्यकीचा नाच पाहू नये’ कारण कोणत्याही निमित्ताने असा नाच बघितला, तर वारंवार तिकडेच मन ओढ घेते. परिणामतः राज्यकार्य बिघडतात. माणसाला ‘स्वस्तुती नेहमीच प्रिय असते’ म्हणून हे लक्षात घेऊन शिवाजी महाराज सूचना करतात की ‘स्वस्तुती हा मोठाच दोष आहे’ राजा हा सर्वाधिकारी असल्याने त्याच्या भोवती स्तुती पाठाकांचा मोठाच समुदाय असू शकतो आणि अशा स्वस्तुतीच्या भंगीने मोठा धोकाही प्रसंगी निर्माण होऊ शकतो म्हणून राज्यकारभाराच्या ठिकाणी तर स्तुती पाठक येऊ देऊ नयेत.

‘टोपीकर व्यापाऱ्यांना जागेच्या व अन्य सवलती देऊ नयेत’ ही सूचना जशी शिवाजी राजांच्या दूरदृष्टीचे प्रतिक आहे त्याचप्रमाणे मानवी स्वभावाविषयीच्या त्यांच्या ज्ञानाचे ते प्रतिक आहे. सर्व टोपीकर हे व्यापारी वृत्तीचे जसे आहेत. तसेच साम्राज्यवादी वृत्तीचे ही आहेत. आणि म्हणून टोपीकर व्यापारापासून सावध राहिले पाहिजे. अशी सूचना शिवाजी राजे करताना दिसतात. याप्रकारे अनेक सूचनामधून शिवाजी राजांचे मानवी स्वभावाविषयीचे ज्ञान प्रकट होताना दिसते. शिवाजीच्या ठिकाणी प्रजाहितक्षता मोठ्या प्रमाणावर होती. याचेही प्रत्यंतर त्यांनी दिलेल्या सूचनांमध्ये आढळते. उदा. ‘झाडे तोडू नयेत, प्रसंगी

परमुलखातून लाकूड तोडून आणावे व आरमार सजवावे” असे सांगताना झाडे तोडण्यापूर्वी राजाची परवानगी आवश्यक आहे असे ते म्हणतात. जर परवानगी न घेता एखाद्या रयतेचे झाड बलात्काराने जर आपण तोडले तर तो माणूस कांही करीत नसला तरी हे नेहमी लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की, प्रजेने जी झाडे वाढवलेली असतात, ती अगदी लेकराप्रमाणे मायेने वाढवलेली असतात, बलात्काराने झाड तोडल्याने प्रजा दुखावली जाते. म्हणून या प्रकाराने झाड तोडू नये या प्रकारची प्रजाहितदक्षता यातून प्रकट झाली आहे. शिवाजी राजांच्या व्यक्तीमत्वाचे विशेष हे की, आपल्या राजाचे राज्य टिकून राहणे व संवर्धन होणे कसे अत्यावश्यक आहे.त्यासाठी खजिना, किल्ले, आरमार यांचे किती महत्त्व आहे.हे ही त्यांनी सांगितले आहे. राजाचे संरक्षण ही सर्वोच्च महत्वाची गोष्ट ते मानतात आणि म्हणून राजाच्या संरक्षणाविषयीच्या अनेक बारीक सारीक सूचना ते देतात. राजाने धार्मिक असावे यावरही त्यांचा कटाक्ष दिसतो आणि म्हणून सत्पुरुष, विद्वान, ब्राम्हण, देवतायने, मठ, यात्रा यासाठी वृत्ती द्याव्यात अशी ही सूचना ते करतात. याप्रकारे कुशल राजनीती, तीक्ष्ण बुद्धिमत्ता, गुणग्राही असलेला, सुक्ष्मनिरीक्षण शक्ती असलेला, दृष्टा, दुरदृष्टीचा, धार्मिक वृत्तीचा, राज्य टिकणे व वर्धित होणे या विषयीच्या उपायाड्डाबत जागरूक असलेला किल्ले, खजिना, आरमार यांचे महत्त्व जाणनारा, राजाने सर्वगुण संपन्न असावेत. याची अपेक्षा करणारा. असा कुशल राजनीतिज्ञ म्हणून अप्रत्यक्ष रूपात शिवाजी आपल्यासमोर येतो. ही राजनीती शिवाजीच्या राजनीतीवर आधारून लिहिलेली असल्याने शिवाजीची राजकारण विषयक दृष्टी व उत्तुंग व्यक्तीमत्त्व याची सूचीत रूपात आपल्याला प्रतिति येते. हे या ‘आज्ञापत्रा’ चे एक मोठेच वैशिष्ट्य मानायला हवे.

वाङ्मयीन दृष्ट्या या आज्ञापत्राचा फारसा विचार करणे अवघड आहे. मात्र एवढे निश्चित की, राजनीतीची भाषाशैली चांगली प्रौढ व वजनदार आहे.छोटी छोटी गोळीबंद वाक्यरचना हे या लेखनशैलीचे वैशिष्ट्य आहे. वाक्यात एक एक शब्द आज्ञापत्र कर्ते असे वापरतात की, त्याचा अर्थ तात्काळ मनात घुसून मन प्रकाशमान होते. त्यांच्या शब्दसामर्थ्याने मन भारावून जाते. अशी किती तरी वाक्य आपण उदाहरणादाखल देऊ शकतो. उदा. “हे लोक म्हणजे राज्याचे दायतच आहेत”, “ज्याचे आरमार त्याचा समुद्र”, “संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग”, “सरकारकून म्हणजे राज्यलक्षण गृहाचे स्तंभच आहेत”, “सावकार म्हणजे राज्याची व राज्येश्रेची शोभा आहे”, “आदी वतनदार हा एक विश्वास ततोपी प्रामाणिक म्हणजे सोने”, “आणि सुगंध वृत्तीवंतास पापाचे भयच नाही”, “खजिना म्हणजे राज्याचे जीवन”सकल भीडेचा शिरोभाग तो सरकारकून” प्रधानाबाबत जे म्हणतात की ‘धर्म प्रतिपादानामुळे परलोक पंथीची दिपिका’, ‘गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी’,

या प्रकारचे अनेक वाक्य आज्ञापत्रात आढळून येतात या वाक्यांचे वैशिष्ट्य हे किती अत्यंत गोळीबंद अर्थपूर्ण व फार मोठा आशय कमी शब्दात साठवून ठेवणारी आहेत म्हणून त्यांच्या लेखनशैलीचे वैशिष्ट्य अल्पाक्षरत्व व अर्थ भारत्व अशी आज्ञापत्र कर्त्याची शब्दशक्ती अमोघ आहे तत्वार्थ बोधक लघू वाक्य हाही त्यांच्या लेखन शैलीचा विशेष आहे. ‘सकल कार्यामध्ये अपकर्तीचे भय बहुत वागवावे?’, ‘राजे लोकास विनोदाचे व्यसन एकंदर नसावे’, ‘उन्मत्त द्रव्य सर्वथैव न भक्षावे’, ‘मर्यादा भंग तेच राज्य नाशाचे कारण’, अशा प्रकारचे तत्वार्थबोधक लघुवाक्य आपणाला आढळून येतात या साध्या छोट्या वाक्यामधून जीवन सत्यांचे अचूक ज्ञान प्रकट होते. साक्षात्कारी प्रतिभावंतालाच हे अत्यंत अवघड काम जाणू शकते.

‘आज्ञापत्र’ कर्त्याच्या लेखनशैलीचे आणखी एक प्रधान वैशिष्ट्य हे की, ही शैली अलंकारविहीन आहे. म्हणजे अनलंकृत आहे.त्याला अलंकृत वाक्य रचनेतून लेखन सजवायची होस नाही, तर अल्पाक्षरत्वातून साध्या सोप्या शब्दातून राजनीतिविषयक आशय प्रकट करायचा आहे. आणि म्हणून लेखनशैलीचे सौंदर्य त्यांच्या साध्या सोप्या शब्दरचनेत आहे. आणि हा ग्रंथ अत्यंत तर्कशुद्ध असूनही उदात्त भावपूर्ण सुक्ष्म तपशीलाने युक्त असूनही अत्यंत व्यापक तत्वांचा प्रतिपादक कठोर राजनीतीला ही गाढ धर्मश्रद्धेने शोभवणारा अनलंकृत असूनही हृदयंगम असा हा प्रबंध आहे. ललित वाङ्मयाच्या दृष्टीने सदर ग्रंथ लिहिलाच नाही. त्यामुळे लालित्याची फार अपेक्षा या ग्रंथकडून करता येत नाही. ती त्याची प्रकृतीच नाही मात्र असे असूनही गद्य प्रकृतीचा हा ग्रंथ त्यांच्या भाषाशैलीने सौंदर्य पूर्ण वाटतो आणि शिवाजी राजांच्या अप्रत्यक्ष व्यक्ती दर्शनाने आकर्षक वाटतो. असा हा मराठीतला कोणत्याही संस्कृत ग्रंथाचा आदर्श समोर न ठेवता लिहिला गेलेला राजनीतिपर गद्य ग्रंथ आहे आणि म्हणूनच मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासतत्वाचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. लेखनशैलीचे वैशिष्ट्य अल्पाक्षरत्व व अर्थभारत्व. आज्ञापत्र कर्त्याची शब्दशक्ती अमोघ आहे. ही शैली अलंकारविहीन आहे लेखनशैलीचे सौंदर्य त्यांच्या साध्या सोप्या शब्दरचनेत आहे. कोणत्याही संस्कृत ग्रंथाचा आदर्श समोर न ठेवता हा ग्रंथ लिहिला आहे. हा ग्रंथ हृदयंगम असा आहे.

राजनीतीवर असलेल्या आज्ञापत्रात अनेक गोष्टीचे बारकाईने वर्णन आले असून सूचनाही आल्या आहेत यातील तिसरे प्रकरण राजा कसा असावा किंबहुना आदर्श राजाने कसे असावे, कसे वागावे या सूचना वाचल्यावर आज्ञापत्र कर्त्याच्या आदर्श राजनीती विषयी काय अपेक्षा आहेत हे आपल्याला सहज लक्षात येते. एका वाक्यात आज्ञापत्र कर्त्याची राजाकडूनची अपेक्षा सांगावची असेल, तर असे सांगता येईल की, 'राजेलोकी बहुत सगुण असावे लागते' म्हणजे राजा हा सर्वगुणसंपन्न असावा लागतो. अधिकाधिक गुण व कमीतकमी दोष राजाच्या ठिकाणी असावे लागतात. 'राजेलोकी बहुत सोसीक असावे लागते' अशी त्यांची अपेक्षा आहे. कारण राज्यामुळे म्हणजे 'नृप तो गुणवंत ते राज्य विस्तार पावते' हे जरी खरे असले तरी 'राजाने सहनशील असावे' रागीट, संतापी असून चालत नाही' कारण कधी कोणी राजावर रागावले, तर राजाने त्याच क्षणी उलट रागावून त्याचा नाश करता कामा नये. उलट शांत राहून ती वेळ निभावून न्यावे हे महत्वाचे आहे. 'राजाने सकल कार्यामध्ये अपकर्तीचे भय बहुत वागवावे' जो कर्तीवान चारित्र्यवान असेल तोच समाजात वंदनीय असतो हे राजाने लक्षात ठेवावे. म्हणूनच 'राजाने उन्मत्त द्रव्य सर्वथैव न भक्षावे आणि जवळील लोकासही भक्षू देऊ नये' जर असे वागले नाही, तर सर्व राज्य भ्रष्टाचाराने पोखरले जाऊन लवकरच नष्ट होईल. राजाने हे कधी विसरू नये की, 'राजे लोकास मुख्य कार्य संधिनियता कारभार आहे त्यास विक्षेप न द्यावा' म्हणजेच राजाने नेहमीच कर्तव्यतत्पर असावे आणि यामुळेच या कर्तव्यापासून दूर सारणाऱ्या गोष्टी म्हणजे 'गायन, नृत्य याच्या मोहात राजाने पडू नये' 'स्वस्तुती प्रियता हा दोष मोठाच आहे' असे लक्षात घेऊन स्तुती पाठकांना टाळावे. या लोकांना राज्यकारभाराच्या वेळी आपूण नये. 'राजे लोकांना विनोदांची आवड नसावी' कारण प्रसंगी मस्करीची कुस्करी होऊन विश्वासू सुहृदाला गमावण्याची पाळी यायची. राजाने हे नेहमी लक्षात ठेवावे की, 'खजिना म्हणजे राजाचे जीवन असते' आणि म्हणून खजिना वाढवण्याच्या प्रयत्नात त्याने नेहमी असावे. राज्यकारभारात व्यग्र राहून आपल्या 'मुलाच्या विद्याभ्यासाकडे दुर्लक्ष करू नये' नसता राज्य टिकणे अवघड होईल. 'राजाने आपल्या संरक्षणाविषयी नेहमी सावध असावे.' ज्या ज्या ठिकाणाहून आपल्याला धोका होऊ शकतो. तिथे विश्वासू लोक नीट परीक्षा करून नेमावेत. 'राजाने वृत्तीने धार्मिक असावे' धर्मस्थळ, सत्पुरुषांचे मठ, वैदिक, ब्राम्हण, यात्रा यांच्या निर्वाहाची त्याने नेहमी काळजी पहावी. अशा गुणांनी जो राजा युक्त असेल, तो खरोखर धन्य होय. तेंव्हा अशा प्रकारच्या गुणांची अपेक्षा आज्ञापत्रात राजाकडून केल्या गेल्या आहेत.

या बखरीमध्ये राजनीती सांगत असताना सतत राज्य टिकून राहणे व राजाची अभिवृद्धी होणे याविषयी विचार मांडले आहेत, हे मांडित असताना राज्याच्या अभिवृद्धीस कोणकोणते घटक हानीकारक आहेत याचा विचार जागोजागी केलेला दिसतो. यादृष्टीने 6 व्या प्रकरणात वतनदाराविषयी ज्या सूचना केल्या गेल्या आहेत. त्या महत्वाच्या आहेत राज्यातील वतनदार, देशमुख, देशकुलकर्णी, पाटील हे वतनदार म्हणून ओळखले जातात. या सर्वांची वृत्ती ही राज्य भरभराटीस कसे येईल. हे बघण्यापेक्षा, राज्यातील सामान्य माणसे सुखासमाधानाने जूलूम न होता कसे राहतील. हे पाहण्यापेक्षा, किंवा राज्यावर जर परचक्र आले, तर त्या परचक्रापासून राज्याचे संरक्षण व्हावे म्हणून राजाला मदत करण्यापेक्षा मोठ्या वतनदारीच्या जहागिरदारीच्या लालुचीने शत्रूशी गुप्तपणे संधान बांधायचे, राजाने फितुरी करायचे, प्रजेवर जुलूम करायचा, जमा केलेला सारा तिजोरीत भरण्यापेक्षा तो स्वतःकडे ठेवायचा, मोठे वाडे आणि गढ्या बांधून स्वतः छोटे राजाच बनायचे. अशी वृत्ती असल्याने आज्ञापत्र कर्त्यांनी त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण लेखनशैलीत या वतनदारांचे वर्णन एकाच वाक्यात केले आहे. ते स्वल्पच; परंतु ते स्वतंत्र देश नायकच आहेत किंवा हे लोक म्हणजे 'हे लोक राज्याचे दायतच आहेत' या लोकांना संख्येने ते कमी असले तरी फार महत्त्व आहे. त्यांना फार जवळ केले, तर तेही योग्य नाही आणि फार दुःखावूनही उपयोग नाही. हे लक्षात घेऊन आज्ञापत्रकर्त्यांनी मौलिक सूचना दिली आहे ती म्हणजे 'या वतनदारांना स्नेह व दंड या दोहोमध्ये निक्षून ठेवावे' लागते. यांची शक्ती वाढू नये म्हणून आणखी महत्वाची सूचना अशी - कोणी वतनदार जर अतिशय प्रबळ झाला तर त्याच्याशी गोड बोलून त्याला खोटा मोठेपणा देऊन जे कठीण काम असेल तिकडे पाठवावे. म्हणजे कठीण काम पार पडले, तरी काम झाले आणि ते काम करताना त्याचा नाश झाला तरी देखील आपले कामच झाले. कांही वतनदार याला अपवादी असू शकतात. क्वचित कोणी प्रामाणिकही असू शकतात. तेंव्हा अशा प्रामाणिक वतनदाराला नीट पारखून घ्यावे. कारण आज्ञापत्र कर्ते म्हणतात, 'आदि वतनदार हा एक विश्वासू तोची प्रामाणिक म्हणजे सोने आणि सुगंध याकरिता तशाचे अत्यादरे संग्रह करावा, मेहरबानी करावी, बहुमान वाढवावा, हुजूर सेवा सांगावी, किंबहुना जे नाजूक कार्य असेल, तशा व अप्रामाणिक वतनदाराशी कसे वागावे. याचे दिग्दर्शन या प्रकरणात उत्कृष्टपणे केले आहे.

7 व्या प्रकरणात वृत्तीवंताविषयीचे विचार होय वृत्ती म्हणजे निर्वाहाचे साधन होय.वेगवेगळ्या कारणाने त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन राजाला उपलब्ध करून द्यावे लागते राजकार्य करण्याकरीता, राजाच्या अभिवृद्धीकरीता, राजाच्या आणि राज्यांच्या कल्याणाकरीता अनेकांनी प्रसंगी प्राणही वेचलेले असतात किंवा वाचले तरी त्यांनी आपला जीव राजासाठी धोक्यात घातलेला असतो हे लक्षात घेऊन त्याला उदरनिर्वाहाचे विशेष साधन राजाने द्यावेत पण हे देत असताना त्याने खूप सेवा केली असेल, तर द्रव्य, अश्व, गज, वस्त्र, भुषण इत्यादी गोष्टी द्याव्यात; पण इनामी गाव, किंवा इनामी जमीनी देऊ नयेत.कारण गाव किंवा जमीन दिली की, राज्याचा तेवढा महसूल गेला आणि तो वंशपरंपरेने कायमचा गेला हे लक्षात घेऊन आज्ञापत्र कर्ते म्हणतात 'महसूल नेऊन होणे हीच राज्याची जीर्णता तोच राज्यलक्ष्मीचा पराभव' म्हणून वृत्तीवंतास कधीही गाव व जमीन देऊ नयेत. जर राजाने जमीन दिली तर त्यावर कडक शब्दात आज्ञापत्र कर्ते म्हणतात, 'जो राजा होतसाता तो राज्याचा शत्रू असेल त्याने भूमीवर उदार व्हावे. राजास भूपती किंवा भूमीकर्ता म्हणावे'.ते भूमीच गेल्यावर राज्य कशाचे करणार, पती कोणाचा होणार म्हणून 'राजाने नेहमी धार्मिक वृत्तीचा असावे.' हे आज्ञापत्र कर्त्यांचे मत असल्याने भूमीदानाबाबत पुढे ते म्हणतात की, 'धर्मार्थ भूमीदान देण्याचे पुण्यानंद आहे' जे वेदोक्त ब्राम्हण आहेत, कुटूंबवत्सल; पण अनुत्पन्न विद्वान ब्राम्हण आहेत, असे सदब्राम्हण पाहून त्यांना गाव किंवा जमीनदान द्यावे.मात्र ढोंगी, जोगी, जंगम आहेत त्यांना देऊ नयेत. थोर थोर जागृत देवस्थाने, सत्पुरुषांचे मठ, समाधीस्थाने जिथे रोज पुजा, नैवेद्य मात्र होते तिथे गाव किंवा जमीन जरूर दान द्यावीत आणि मग एकदा ती दिव्यावर प्राणावर संकट आले तरी परत घेऊ नये.

निष्कर्ष :-

- 1) एक आदर्श चरित्र ग्रंथ म्हणून आज्ञापत्राचे वाङ्मयीन मूल्य वाखाणण्याजोगे आहे.
- 2) आज्ञापत्रकर्त्याने शास्त्रीय ग्रंथ निर्मितीची मर्यादा घालून घेतल्याने राजनीती या ग्रंथात वाङ्मय गुण अभावानेच आढळतात. फक्त शिवकालीन राजनीतीचे वर्णन येते.
- 3) आज्ञापत्र हा ग्रंथ राजनीतीवर असला तरी छत्रपती शिवाजी राजांचे व्यक्तीदर्शन घडविण्यात हा ग्रंथ यशस्वी झाला आहे.
- 4) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभारविषयक दृष्टीकोणावरही प्रकाश पडतो. त्यातून आदर्श शिवाजी राजा म्हणून व्यक्तिचित्र उभे राहते.
- 5) आज्ञापत्रातील किल्ल्यांचे महत्व, संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग, ज्याचे आरमार समुद्रप्रधान म्हणजे राज्य लक्षण, घराचे स्तंभ मुख्य प्रधानाविषयीच्या अपेक्षा, वतनदारविषयीचे विचार व धोक्याच्या सूचन, वृत्तीवंताविषयीचे विचार, वृक्षाचे महत्व या सर्व विचारांची आजच्या प्रसंगी राजांना खूप आवश्यकता आहे.
- 6) वाङ्मयीन दृष्ट्या आज्ञापत्र ग्रंथाचा विचार करणं फार अवघड असले तरी राजनीतीची भाषाशैली चांगली प्रौढ व वजनदार आहे.
- 7) छोटी-छोटी गोळीबंद वाक्यरचना हे या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे.
- 8) मराठीमधील राजनीतीवरचा पहिला शास्त्रीय ग्रंथ म्हणूनच आज्ञापत्राचे विशेष महत्व आहे.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) (संपा.) प्र.न.जोशी, 'आज्ञापत्र', व्हीनस प्रकाशन पुणे, तिसरी परिवर्धित आवृत्ती, 1980
- 2) अ.ना. देशपांडे, 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', (भाग सातवा), व्हीनस प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, 1988
- 3) र.वि.हेरवाडकर, 'मराठी बखर', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती, 1975
- 4) ह.श्री. शेणोलीकर, 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, सहावी आवृत्ती, 1987.
- 5) ल.रा.नसिराबादकर, 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.